

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАТУСНО-РОЛЬОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Дідук В. М., викладач

Аналіз політики з точки зору її людського виміру є, з одного боку, найбільш цікавим елементом у дослідженні цього феномену, а з іншого – найбільш складним, оскільки людський фактор є одним з найнепередбачуваних, а отже – таким, що найменше піддається науковому аналізу. Не дивлячись на важкість окресленого завдання, в межах політичної науки є напрям, предметом якого і є дослідження дії людського виміру в політиці. Цей напрям – політична антропологія. Аналіз життєвих аспектів є актуальним як для традиційних, так і для сучасних демократичних суспільств.

Антропологічне осмислення політики є досить поширеним на Заході. Політико-антропологічні дослідження розвиваються в межах магістральних парадигм суспільних наук: структурно-функціональної (М. Фортес та Е. Е. Еванс-Притчард, А. Редкліф-Браун, Б. Малиновський), процесуальної (Swartz, Terner, and Tuden), парадигми політичного еволюціонізму (Service, Cohen), політичної економії (марксизм, Karl Polanyi, Marshall Sahlins, Morton Fried, Donald Donham) та постмодернізму (Feldman, Mahmood, Nordstrom, Linke, Sluka).

В СРСР політико-антропологічні теми розглядалися Л. Е. Куббелем, Д. Ольдерогге, О. Балезіним, В. Бочаровим. Сучасні дослідження представлені в роботах російських вчених Н. Н. Крадіна, В. А. Тишкова, Т. Б. Щепанської та ін.

Становлення української політичної антропології ще попереду. На сьогодні існує єдина видана українською мовою монографія французького вченого Ж. Баландьє („Політична антропологія”, К., 2002) та нечисленні статті в енциклопедичних словниках (Політологічний енциклопедичний словник. К.: Генеза, 2004).

У розумінні предмету політичної антропології вітчизняними і російськими вченими простежуються щонайменше дві магістральні тенденції. *Перша з них* (її можна назвати компаративістською, політико-культурною) (представлена більшістю дослідників) ви

ходить з прийнятого на Заході розуміння політичної антропології як сфери вивчення історичного та культурного розмаїття феномену політичного. Представники цього напрямку працюють в межах структурно-функціонального, процесуального підходів до політики, парадигм політичного еволюціонізму, політичної економії, постмодернізму. Основним джерелом фактичної інформації для цього кола дослідників є включене спостереження за обраним об'єктом (племенем, етнічною групою, політичною командою та ін.).

Друга тенденція (філософсько-атропологічна) (представлена меншістю дослідників) виходить з постулатів філософського антропологізму та ґрунтується на вимозі гуманізації сучасної політики, ствердженні суб'єктності людини в стосунках із владою.

Основним змістом наукових пошуків цього напрямку є не безпосередній контакт з досліджуваним об'єктом, а політико-філософські узагальнення гуманістичного характеру, зроблені на основі аналізу формалізованих даних, та методів філософського та загальнонаукового характеру.

Найбільш повне визначення предмету політичної антропології в межах першого підходу запропонував російський дослідник В. В. Бочаров.

„Інтерес сучасної західної політичної антропології спрямований, по-перше, на традиційні відносини влади, її інститути і системи: їхні завдання, формування, структуру і функціонування; порівняльний аналіз цих відносин, інститутів і процесів,--які відрізняються як територіально й етнічно, так і стадіально, – їх класифікацію і типологізацію головним чином в доіндустріальних суспільствах. По-друге, він спрямований на вивчення процесу адаптації та/або інкорпорації традиційних структур влади до новостворюваних адміністративних і політичних інститутів, перш за все, країн, що розвиваються. По-третє, на неформальні політичні процеси в індустріальних (постіндустріальних) суспільствах, а також на вивчення потестарних відносин” [6, с. 24].

Дослідник В. А. Тишков наголошує на зміні дослідницьких пріоритетів політичної антропології: „Все більше відходить на другий план уявлення, що політична антропологія – це дисципліна, яка

вивчає системи владно-управлінських відносин в „традиційних суспільствах” та ранні форми політичних інститутів (так звана „потестарна етнографія”), а також застаріває класифікація політичної антропології як галузі вивчення тільки етнічних параметрів політичних процесів” [21, с.49] .

Дослідниця Т. Б. Щепанська дотримується процесуального підходу до визначення предмету політичної антропології. „Антропологічне вивчення політики передбачає її аналіз у людській перспективі: з позиції діяча, тобто людини, яка займається політикою та ідентифікує себе як „політика” [25, с. 58]. Предметом дослідження Т. Щепанська вважає культурні коди суспільства, які реалізуються у повсякденній політичній практиці політиків.

Дослідник Н. Н. Крадін намагається дати синтетичне визначення політичної антропології. Він відносить до предмету її вивчення „сукупність інститутів контролю і влади в доіндустріальних суспільствах, структуру цих інститутів та їхню порівняльну типологію, аналіз причин і факторів перетворення одних форм в інші, проблеми адаптації, інкорпорації і трансформації традиційних механізмів контролю в сучасних політичних інститутах” і визначає політичну антропологію як „антропологічну дисципліну, яка вивчає народи світу з метою виявлення особливостей політичної організації в історичній динаміці” [15, с. 13-14].

Синтетичним баченням сутності предмету політичної антропології вирізняється дослідник В. О. Гуторов. Він намагається поєднати обидва підходи до політичної антропології, розглядаючи їх не як такі, що суперечать один одному, а, радше, як компліментарні. «В теперішній час політична антропологія розглядається більшістю вчених як наука, що вивчає людину як політично активну істоту шляхом порівняльного аналізу всіх суспільств, не тільки цивілізованих, але і так званих первісних. Розвиваючись в цьому напрямку, вона прилягає до емпірично орієнтованих соціологічних та політологічних досліджень, маючи перед ними перевагу...Таким рятувальним засобом є постійне звернення політичної антропології до даних сучасної етнології, етнографії, теоретичної археології та ін. Зібраний цими науками матеріал дозволяє набагато ширше розглядати як феномен політичного, так і місце людини в ньому [10, с. 80].

Французький антрополог Ж. Баландьє визначає, що „політична антропологія намагається закласти підвалини науки про політичне, розглядаючи людину в формі homo politicus та розкриваючи особливості, що є спільними для всього історичного й географічного розмаїття політичної організації [суспільства]” [1, с. 13].

Дослідник Donald V.Kurtz дає дуже широке визначення політичної антропології. „...політичні антропологи вивчають та аналізують феномен політичного у всіх різновидах людських суспільств, про які ми маємо бодай які-небудь відомості, від найдавніших доісторичних формацій цих суспільств до теперішніх” [26, р.22].

Західний дослідник Ted C. Lewellen вбачає основний здобуток політичної антропології у вивченні феномену політичного в тому, що вона вивчає цей феномен на неформальному рівні. „Уточнення способів, в які ідіома політики проявляється через посередництво явно неполітичних інститутів, ідеологій і практик може бути найважливішим внеском антропології у вивчення порівняльної політики” [27, р.xi].

Сучасні українські дослідники, на жаль, далекі від всебічного аналізу сутності політичної антропології: її проблематики, предметної сфери.

Трактування категорії „політична антропологія” обмежується ствердженням необхідності гуманізації політики. „У контексті концепції політичної антропології людина – це процес надбання людської сутності окремим індивідом. Цей процес відбувається все життя, не втрачаючи своєї гостроти і драматизму. Один з найважливіших його наслідків – формування Homo humanis. Гуманістична основа політичної антропології – надання політиці гуманістичного відтінку, орієнтація на реалізацію людських інтересів і цінностей, коли кожна людина відкриває для себе шлях до особистої субстанціональності. Політична антропологія має за мету сформулювати умови, за яких такі прагнення стають домінантною необхідністю.” (В. І. Алексеєнко) [17, с. 32-33].

Отже, маємо дві, на перший погляд, абсолютно відмінні одна від одної, тенденції у сприйнятті політичної антропології. На думку автора, ці дві тенденції не виключають одна одну.

По-перше, обидві спрямовані на вивчення феномену політичного. Але перша тенденція вивчає його дію переважно на локальному рівні, а друга в більш загальному вигляді – а саме, у вивченні буття людини в сфері політики.

По-друге, перший напрям політичної антропології зазначає, що у відносинах суб'єкт – система ” діяльність суб'єкта відбувається за правилами традиційних повсякденних практик, що свідчить про домінуючу роль системи у виборі суб'єктом стратегії політичної поведінки. Друга тенденція розуміння політичної антропології виходить з однозначної пріоритетності суб'єкта над системою, людини над політикою. Але ця аксіологічна настанова на практиці залишається недосяжною. І саме це доводять численні дослідження першого напрямку політичної антропології. Але це не означає наукової необґрунтованості другого напрямку. Навпаки, він виступає своєрідним світоглядним та методологічним орієнтиром практичної політики та науки про неї.

На думку автора, ці обидва підходи розкриває та поєднує в собі така категорія як «політичне життя». З одного боку, ця категорія акцентує увагу на не інституційних, суб'єктивних, життєвих аспектах політики на всіх рівнях – від локального до глобального (на що акцентує увагу саме перша тенденція у розумінні предмета політичної антропології). З іншого боку, саме ця категорія проголошує цінність суб'єкта перед системою, наголошує на пріоритетності першого (на цьому наголошує друга тенденція у розумінні політичної антропології).

В руслі гуманізації суспільно-політичного знання та практики можна погодитись з О. С. Панаріним та В. В. Ільїним, що «когеренція політики і життя – у звеличенні життя» [16, с. 201].

Як зазначає дослідник О. І. Демидов, «вона [категорія «політичне життя»] має своє специфічне значення, може служити ефективним методологічним інструментом для вимірювання найважливішої складової сучасної політики – людської, для «каталогізації» всього ірраціонального в політиці» [11].

Необхідність цієї категорії постала відносно недавно і є результатом розвитку некласичної наукової традиції. В ній знаходять відображення такі явища як розуміння невідривності суб'єкта та

об'єкта; полідетермінізм; активність, спонтанність світу, здатність до саморозвитку та самоорганізації; обмеженість раціонального пізнання цього світу та наявність в ньому того, що не вкладається у межі раціонального, але фіксується людською інтуїцією, психікою, культурою.

Життєва природа політики виражається не стільки її інституціоналізованістю та структурованістю, скільки постійними намаганнями політики вийти за межі встановлених норм, правил. Пов'язано це саме зі спонтанними діями людини, спричиненими багатofакторною мотивацією та інше.

Дослідженням наукового бачення «життєвого» виміру політики займалися представники «філософії життя» (Ніцше, Шпенглер). Значний внесок у формулювання проблем життєвого виміру політики внесли роботи американських вчених Г. Лассуела («Психопатологія і теорія», 1932) та Р. Лейна («Политическая жизнь. Почему люди вовлекаются в политику», 1959).

На думку Г. Лассуела, політична наука отримує доступ до цілковито непорушеного шару матеріалу, який міститься в біографіях конкретних людей. Безпосереднім джерелом подібного матеріалу він вважав дані, які містяться у психіатричних лікарнях, а також отримані добровільно від здорових людей...Отже, суспільній науці, щоб розширити свої горизонти і, врешті решт, правильно оцінити роль окремої людини, необхідно розглядати функціональну теорію держави як таку, що бере початок безпосередньо з інтенсивного дослідження реальних історій життя, що дозволяє зрозуміти значення політичних форм, коли вони розглядаються крізь призму особистого досвіду [14, с. 161].

Методологія постмодернізму визначає владу як найважливіший аспект життя (М. Фуко, П. Бурдьє). Але, будучи життєвою категорією, влада постійно намагається вийти за межі, встановлені нею ж самою, таким чином, за висловом М. Фуко «спирається на протизаконності» і використовує неінституціоналізовані форми, як то вплив еліт, бюрократизм, використання культурних, інформаційних, професійних ресурсів.

Концептуалізація категорії «політичне життя» відображена у поглядах російських вчених О. С. Панаріна та В. В. Ільїна («Філософія політики», «Політична антропологія»). 143

«Політичне життя» розглядається сучасною політичною наукою як інтегративна, узагальнююча, категорія, що включає в себе цілу низку вимірів.

На думку дослідника О. І. Демидова основною рисою політичного життя є те, що «воно не може бути розкладене на частини, зведено до відокремлених один від одного елементів; кожен його прояв тією чи іншою мірою містить всі інші феномени, підтримується за рахунок їх присутності і взаємодії». Але, додає О. І. Демидов, «існують явища, які ніби «стягують», концентрують в собі основні риси політичного життя, виникають в результаті взаємодії різноманітних його компонентів» [11]. Такими компонентами є: нормативність і ненормативність, роль та вихід з неї, інститути та неінституційні феномени, порядок та непорядкованість, участь та співучасть, індиферентність, традиції. Розглянемо детальніше статусно-рольові компоненти політичного життя.

Зайняття того чи іншого статусу, оволодіння тією чи іншою роллю починається з процесу виокремлення себе з оточуючого політичного середовища. Як зазначалось К. Шміттом, феномен політичного розгортається в межах опозицій «Ми-Вони», «Свої – Чужі», «Друзі – Вороги» та ін. Перед будь-якою людиною протягом її життя постає проблема структурування політичного простору, визначення свого місця в ньому та пошуку стратегій дії з точки зору вказаних опозицій. Розглядаються ці проблеми і в політичній антропології. Робиться це за допомогою категорії «політична ідентичність». Вона виступає як одна з просторово-часових характеристик політичного життя, намагання внести в його хаотичний плин момент стабільності та стійкості. «Політична ідентичність – це момент відносної визначеності в сфері політики, одвічна спроба фіксації політичного становлення» [9]. За всю історію розвитку політичної думки питання ідентичності було розроблено достатньо ретельно, тому на його теоретичному аспекті автор вважає за необхідне зупинитися стисло.

Символічний інтераціоналізм (Дж. Мід, П. Бергер, Т. Лукман) розглядає ідентичність як «віднесення до себе дій, прав, обов'язків, готовність виконувати функції, нести відповідаль

ність, здійснювати вибір». Процес ідентифікації розглядається на чотирьох рівнях. На першому відбувається ідентифікація «Я» з предметним середовищем. На другому рівні «Я» протиставляє себе та собі подібних іншим (чужим, ворогам). На третьому відбувається побудова образу світу згідно «персональної перспективи» та потреби бути представленим у світі. На четвертому рівні відбувається внесення коректив у реальність. Таким чином, процес політичної ідентифікації проходить становлення від пізнання оточуючого середовища та механічного сприйняття його правил до творчої переробки цього середовища відповідно до отриманого досвіду. Звісно, що людина протягом свого життя може і не пройти всіх цих стадій, зупинившись на одній з них.

Зріла людина, на думку теоретиків символічного інтеракціонізму, має гармонічно поєднувати в собі рефлексивне «Я» (суспільний аспект ідентичності) та імпульсивне «Я» (унікальне в особистості, індивідуальний аспект ідентичності). Поштовхом для формування ідентичності є невідповідність індивіда вимогам суспільства.

Важливим положенням символічного інтеракціонізму є думка про множинність ідентичностей у сучасному світі та їх відкритість до впливів ззовні.

Постструктуралізм (Ю. Качанов) розглядає політичну ідентичність як різновид соціальної. Їй притаманні такі риси як раціональність та рефлексивність. Це дозволяє індивідам об'єднуватися з одними індивідами, групами зі схожими габітусами та життєвими траєкторіями та дистанціюватися від інших агентів поля політики. В межах цього напрямку ставиться питання про співвідношення базової та ситуаційної ідентичності. Ситуаційна політична ідентичність є відображенням поточної політичної практики, тому для її зміни достатньо ефективно використати маніпулятивне нав'язування «правильних» схем аналізу політики та прийняття політичних рішень. Надситуаційна (базова) політична ідентичність пов'язана зі всім політичним досвідом людини, відноситься до сфери значущого, ціннісно детермінованого. Формування надситуаційної ідентичності проходить 4 етапи: виникнення емпатії до персоніфікованої позиції в полі політики, становлення ситуаційної

політичної ідентичності на основі емпатії, усвідомлення ситуаційної політичної ідентичності і формування еоріяхій ідентичності, прийняття особистістю усвідомленої стійкої ідентичності в якості особистої політичної ідентичності [18]

Марксистська та неомарксистська методологія розглядають політичну ідентичність як продукт класової свідомості. Розвиток класової свідомості проходить три стадії. На першій (типологічній) стадії представники соціальної групи фіксують свою схожість, ідентифікують себе за зовнішніми ознаками без усвідомлення єдності та спільних інтересів. На другій стадії (ідентифікаційній) з'являється групова самосвідомість спільності умов життя, потреб та інтересів, з'являється потреба у соціальних контактах. На третій стадії (рівень солідарності) відбувається усвідомлення єдності інтересів та цінностей великої спільноти та своєї належності до неї.

Функціоналізм розглядає політичну ідентифікацію в рамках теорії політичної культури. Під політичною ідентифікацією розуміється ототожнення індивіда себе з «узагальненим іншим». Представники функціоналізму також вважають політичну ідентифікацію раціональним за своєю природою явищем, яке допомагає людині структурувати політичну реальність за принципом «свої – чужі», орієнтуватися в ній та конструювати її.

Більшість дослідників розглядають політичну ідентичність як різновид ідентичності соціальної. Але деякі, наприклад С. П. Поцелуєв, вважають, що «було в помилковим бачити в політичній ідентичності тільки одну з версій якоїсь загальної (соціальної) ідентичності, рівно як вважати, що сутність будь-якої ідентичності складають об'єктивні самосвідомість та самооцінка» [19, с. 107]. Також цей дослідник зазначає, що «всі соціальні ідентифікації дуальні за своєю природою та включають в себе політичний аспект». Отже, між соціальною та політичною ідентичністю людини існує діалектичний взаємозв'язок. І було б не зовсім вірним стверджувати, що політична ідентичність відіграє підпорядковану роль відносно ідентичності соціальної. Адже будь-яка соціальна ідентичність передбачає момент вибору, який сам по собі є моментом політичним (або може ним стати у будь-який момент). Таким чином, автор розглядає політичну ідентичність як таку, що має

соціальне підґрунтя, але в будь-який момент (особливо в період гострих соціально-політичних криз) може виступати як домінуюча та визначальна серед інших різновидів ідентичності.

Визначимо політичну ідентичність наступним чином: це отожднення суб'єктами політичного процесу себе з певною політичною позицією, що визнається іншими суб'єктами політичних відносин.

У науковій літературі, присвяченій політичній ідентичності, зазначаються такі її основні характеристики: раціональність, рефлексивність, символічна природа.

Що стосується раціональності, то треба визнати, що можливості її обмежені та визначаються істотним впливом механізмів дії безсвідомого, сучасними маніпулятивними технологіями.

Символічна природа ідентичності визнається багатьма дослідниками. «Індивіди, приймаючи та почасти конструюючи свою політичну ідентичність, отожднюють себе не з людьми як такими, не з конкретними подіями, а з людьми та подіями, які набули для них символічного значення» [19, с. 108]. «Символ виконує в цьому акті [політичної ідентифікації] важливу комунікативну функцію: він становить концентроване вираження тих сенсів та емоцій, які стримують, як обід, людські колективи та допомагають їм психологічно та матеріально вижити. При цьому символи виконують когнітивну селекцію, початково уніформуючи сприйняття реальності у тих, хто підводить (субпідсумовує) себе під ці символи» [19, с. 108].

Політичні антропологи, вивчаючи феномен ідентичності, пов'язують її виникнення з намаганням людини впорядковувати простір, маркувати його елементи. Ідентифікація виступає процесом такого маркування. Слід зауважити, що це маркування носить здебільшого символічний характер. Найпростішим і найпоширенішим способом ідентифікації є бінарний поділ на опозиції «Ми-Вони», «Друзі-Вороги». Відбувається це за допомогою різних засобів:

лінгвістичних
візуальних

Саме ці прояви політичної ідентичності і фіксуються антропологами як найбільш глибинні.

Сучасні антропологи відмічають процес розпорошення ідентичностей.

Говорячи про структуру ідентичності, С. Гантингтон зауважує, що «у кожного є кілька ідентичностей, які можуть конкурувати одна з одною або доповнювати одна одну: родинні, професійні, культурні, інституціональні, територіальні, освітні, релігійні, ідеологічні та інші. Ідентифікації одного рівня можуть зіштовхуватись з тими, що знаходяться на іншому рівні» [22, с. 191].

Не дивлячись на те, що сама ідентичність є результатом дії глибинних шарів психіки і тому майже не підлягає зміні, в сучасні суспільства характеризуються відкритістю ідентичностей, їх мозаїчним поєднанням.

«Політична ідентичність передбачає не тільки одноразові акти «самоназivanja», але і представляє собою в цілому відкритий та незавершений ряд ідентифікацій» [19, с. 110]. Ця незавершеність з одного боку викликає так звані кризи ідентичності, а з іншого – така відкритість дозволяє людині пристосуватися до нових умов суспільно-політичного життя.

«Ідентичність особистості в сучасному суспільстві відкрита для будь-якого зовнішнього впливу. А тому може бути поставлене питання про стійкість ідентичності і навіть про можливість її виникнення взагалі. В сучасних умовах постає ситуація «відмови від ідентичності» задля збереження цілісності особистості» [18].

По-друге, окрім ситуації мозаїчності ідентичностей, відмічається їхня все більша спеціалізованість. Тобто, сьогодні заявляють про себе як про повноправного суб'єкта політики такі групи, які раніше не виокремлювались ані дослідниками, ані суспільством, ані представниками цих груп.

«Відійшовши сьогодні від використання традиційних політологічних інструментів, наприклад, класового підходу, сьогодні політика ідентичності орієнтується на такі змінні, як «етнічна належність», «життєвий шлях», гендерні розбіжності та ін.» [3].

Саме на цих аспектах акцентує увагу політична антропологія. З точки зору політичної антропології доречно розглядати питання політичної ідентичності в ракурсі його трансформації, сприне

ної процесами глобалізації, а також виникненням на політичній карті світу нових, т.зв. постсоціалістичних, пострадянських держав (зокрема України).

Історія України останніх 16 років дозволяє говорити про кризу політичної ідентичності як результат трансформаційних процесів у суспільстві.

«Застосований в Україні спосіб трансформації та модернізації економіки і суспільства, як вважають спеціалісти, який реалізується через соціальну дезорганізацію й дезорієнтацію, створює віртуальну реальність, що характеризується зсувом соціальних координат та орієнтирів. За таких умов руйнуються або ж стають невизначеними конвенційні можливості соціальної ідентифікації не лише індивідів і груп, а й суспільства в цілому. Тому в Україні існує насамперед проблема соціального вибору та ідентифікації як визначення місця суспільства в координатах історичного та соціального простору: що воно собою являє, куди прямує у своєму розвитку, яким себе уявляє і усвідомлює, а також яким хоче стати й до яких типів соціуму себе відносить. Відповідно такий стан речей знаходить свій вияв і у процесі політичної ідентифікації окремих індивідів, груп, держави в цілому. Своєрідними ознаками втрати ідентичності на загальнодержавному рівні в Україні є розщепленість суспільної свідомості і втрата консенсусу з приводу базових цінностей, розірваність єдиного духовного простору і розпорошеність титульного етносу, а відтак невизначеність і непослідовність державної політики» [12].

Не дивлячись на розпорошеність ідентичностей в сучасному світі, політичне життя будь-якого суспільства має тенденцію до самоструктурації, впорядкованості.

Відносини влади, за класичним визначенням М. Вебера, означають будь-яку можливість здійснювати в середині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч спротиву, незалежно від того, на чому така можливість базується” [цит. за: 15, с. 87].

Відношення влади покликані створювати/підтримувати певну соціальну ієрархію. Поняття „ієрархія” (від грецького *hieros* – священний та *arche* – влада) характеризує пірамідальну структуру суспільно-політичної організації від найвищого рівня до най

нижчого. Метою будь-якої ієрархії є встановлення та збереження внутрішнього порядку для забезпечення нормального функціонування системи. В основі ієрархічних відносин лежить суспільна асиметрія, завдяки якій одні керують, а інші – підкоряються та виконують накази.

Сучасні теоретики демократії віддають перевагу поняттю «рівність», але «ієрархія» виступає більш реальною, тоді як рівність більшою мірою залишається ідеалом.

Численні дослідження тваринного та людського світу довели, що ієрархічні відносини є необхідним аспектом життєдіяльності колективу, а отже – і життєвого світу політики.

Ієрархія виконує наступні функції:

1. структурування групи та закріплення соціальних ролей
2. зменшення конфліктності всередині групи
3. збереження внутрішньої та зовнішньої стабільності групи.

Політична антропологія розглядає ієрархічність як одну з найважливіших рис суспільства. В сучасних індустріальних та по-стіндустріальних суспільствах з раціонально-легальним типом політичної культури ієрархічність або закріплюється у різноманітних законодавчих актах, посадових інструкціях, або ж вона незримо присутня у не декларованих, але обов'язкових для виконання правилах етикету, ритуалах, корпоративних нормах, в яких простежується вплив традиційної культури.

Ієрархічна структура суспільства передбачає створення системи статусів і ролей. Те, яке місце посідає індивід у владній ієрархії залежить від його політичного статусу та ролі. Розглянемо ці поняття з точки зору політичної антропології.

Політичний статус – це позиція, місце індивіда у системі владної ієрархії, яке характеризується правами щодо представників більш низьких позицій та обов'язками щодо представників більш високих позицій цієї ієрархії. Політична роль характеризує обрану індивідом стратегію поведінки, меж дозволеного чи недозволеного.

Роль представляє собою формальну рамку поведінки учасника політичних відносин. Як правило, наявність політичної ролі пов'язана із виконанням певних функцій, завдань. Наявність ролей

передбачає обмеженість варіантів поведінки, а отже її передбачуваність. В цьому контексті можна говорити про стабілізуючу функцію політичної ролі. Але роль – це динамічний стан, який відображає ступінь спроможності виконувати ту чи іншу політичну функцію залежно від досвіду, навчання, таланту, інтуїції та інш. Це привносить у плин політичного життя момент непередбачуваності, варіативності. Для політики характерною є неусталеність ролей: за політичне життя актор може змінити (і не один раз) своє «амплуа». Характерною для політичного життя є і ситуація «випадіння» з ролі – бездіяльність політичного актора в ситуаціях, коли роль приписує певні дії.

Поняття «політичний статус» та «політична роль» щільно пов'язані між собою. Але політичний статус відображає вертикальні стосунки між індивідами та групами стосовно політичної влади. Політична роль характеризує обрану індивідом поведінкову нишу в межах одного або навіть кількох політичних статусів. Між цими феноменами існує як прямий, так і зворотній зв'язок. Наприклад, здобуття того чи іншого політичного статусу може впливати на зміну або коригування політичної ролі. І навпаки, свідомий вибір тієї чи іншої політичної ролі може сприяти і здобуттю відповідного політичного статусу. Статусна організація конкретного суспільства залежить від його культурних, релігійних, соціальних особливостей.

На основі вивчення великої кількості традиційних суспільств політичними антропологами було виявлено, що основними в статусно-рольовій організації суспільства є статевий та віковий фактори, закріплені у системі різноманітних табу. Розповсюдженими є сексуальні, харчові, архітектурні, комунікативні табу, табу в одязі та ео. Діють вони і в політиці.

„В суспільних системах заборони тою чи іншою мірою являється індикатором соціально-політичної ієрархії” [4, с. 220]. Поняття „табу” визначає систему правил та норм поведінки для носіїв того чи іншого політичного статусу. Соціальна функція табу полягала в тому, що перехід від одного статусу до іншого характеризувався зняттям ряду табу: харчових, сексуальних, поведінкових. Це, в свою чергу, викликало емоції страху та поваги стосовно вищих прошарків суспільства.

Система правил та норм політичної поведінки визначає політичний статус та роль. Найбільш суттєвим та давнім у політиці є статус та роль лідера. В різних суспільствах сутнісні характеристики цієї ролі можуть різнитися, може варіюватися і набір підтипів в межах однієї ролі. Однак, найбільш загальні механізми її формування та мотиви підкорення відповідають основам, закладеним ще на світанку людської історії.

В такій ситуації лідер виступав як член суспільства, який знаходиться на максимально високому щаблі владної ієрархії, а, отже, і звільнений від максимальної кількості табу. І такий стан речей не викликав соціального невдоволення, спротиву. Більш того, роль лідера вимагала порушення ряду заборон: табу на інцест, на вбивство родича та ін.

„Поведінка лідера, пов’язана із порушенням суспільної норми з метою набуття додаткового авторитету, як правило, не пов’язано з почуттям ненависті до самої цієї норми” [5, с. 220].

Крім того, важливішою складовою була така риса особистості лідера як аномальність (фізична, психічна). Ця аномальність трактувалася підлеглими як „богообраність” лідера, обґрунтування його права на владу. І сьогодні ми можемо спостерігати, як незвичні риси лідера (особливості фізичної будови, відмітки на тілі та ін.) трактуються громадянами як «позначки» влади.

Всі ці статусно–рольові компоненти політики виражаються, як правило, в символічній формі. За аналогією з висловом Аристотеля про те, що людина – істота політична, можна констатувати, що людина – ще й істота символічна. „Наповнені безліччю колективних емоціональних конотацій, символи влади впливають на людську свідомість та підсвідомість. Тим самим вони вкорінюються у свідомості підлеглих. Ніяка влада не може зберігатися протягом тривалого часу без створення та укріплення міцних символічних основ свого режиму” [13, с. 249].

Про те, що символи визначають та організують статусно-рольові відносини в політиці, свідчить устремління індивіда (групи) обов’язковим чином атрибутувати свою політичну приналежність, позицію та визначити таким чином своє місце у владній ієрархії. З цим намаганням пов’язане початкове значення слова „символ”.

Слово „symballon” спочатку позначало знак впізнавання: це був предмет, розділений на дві половинки, поєднання яких разом дозволяло носіям кожної частини предмету визнати один в одному брата та намагатися отримати користь з нових обставин” [2, с. 5].

Символ, у вузькому розумінні, – це матеріальний знак, що позначає ту чи іншу реалію. В широкому сенсі під символом розуміють і „певний матеріальний предмет (знак), так і модель поведінки, що позначають місце, що займає індивід (або група) у суспільній ієрархії» [8, с. 275].

Символічна організація владних відносин характерна і для сучасних суспільств. „Навіть сьогодні людство відроджує старі символи та створює нові. Здатність до символічного та міфологічного мислення – головні фактори, що відрізняють людей від інших істот” [13, с. 271].

Символи виступають свого роду маркерами (ярликами) тих чи інших соціальних груп (індивідів), відображають їхнє (групове, індивідуальне) ставлення до влади та їхню наближеність/віддаленість від влади.

З цієї точки зору символи, не дивлячись на свою ідеальну природу, виступають як реальна сила, що відображає стан боротьби за владу. Більш того, боротьба за владу завжди виступає як боротьба за ті чи інші символи. А наділення символом означає, таким чином, наділення владою, з його втратою зникає і влада.

Дослідник В. В. Бочаров зазначає, що найсильніше ототожнення влади з символами відбувається в традиційних суспільствах, де володіння символом рівносильне володінню владою. В індустріальних (постіндустріальних) суспільствах ця тотожність опосередкується раціоналізованими формами мислення та поведінки. Тим не менш, „посилення ототожнення символу і реальності фіксується в періоди суспільних трансформацій” [8, с. 299]. Трансформації можуть відбуватися як в межах запланованих змін (вибори, реформи), так і складатися на основі системних змін і супроводжуватися протестними, революційними подіями.

Про здатність символів до формування системи політичних статусів у владній ієрархії свідчить намагання індивідів організувати своє повсякденне життя за допомогою звернення до символів влади.

Отже, з одного боку символ виконує функцію заміщення, репрезентуючи у знаковій формі події реального життя. З іншого, символ має реальну силу, здатну викликати вищезазначені емоції та почуття. Ця сила репрезентується, знову ж таки, у символічному вигляді. „Символ наділяється силою, яка проявляє себе в одязі, харчах, сакральних предметах, імені, людському тілі та ін.” [8, с. 298].

З цією особливістю символів пов’язана і статусно-рольова структура політичної сфери конкретного суспільства.

В якості статусних відмінностей можуть виступати закодовані в символах наступні сфери життя суспільства.

Демографічна

Найважливішими критеріями статусно-рольової організації політичного життя в цій сфері виступають такі поняття як „стать” та „вік”.

Стосунки домінування та підкорення, характерні для взаємовідносин між статями в тваринному світі, притаманні і стосункам у світі людському.

„З розвитком складних форм людської культури і цивілізації це призвело до закріплення жорстких імперативів гендерної поведінки. Згідно цих ролей, чоловік повинен володіти силою і знаннями, виступати в ролі годувальника родини, брати участь у житті суспільства. Жінка має займатися домашнім господарством, народжувати і рости дітей” [15, с. 393].

„Навіть на підсвідомому рівні нерідко жіноча роль асоціюється з підлеглою функцією („жертвою”), тоді як чоловіча – з домінуючою („насильником”). У багатьох людських культурах активна гомосексуальна позиція сприймається природно, тоді як пасивна – різко негативно. Одні з найбільш розповсюджених лайливих висловів у різних суспільствах пов’язані із еоріяхіи, поміщенням того, кого лають в позицію жінки” [15, с. 391].

„В сучасному суспільстві нерівність між чоловіком і жінкою зберігається. Не дивлячись на те, що в результаті багаторічної боротьби жінки добились в найбільш розвинених країнах виборчих прав, можливості отримувати вищу освіту і робити особисту кар’єру, чоловіки як і раніше мають більш високий реальний статус” [15, с. 395].

Нерівність статей проявляється у таких статусних питаннях, як заробітна платня, просування по службі, виконання престижних видів робіт.

Антропологами помічено, що, як правило, жінка не займає високого статусу в соціально-політичній ієрархії. Однак, важливо зауважити, що у багатьох суспільствах до жінки звертаються для вирішення конфліктних, і навіть кризових, ситуацій, що погрожують розпадом соціального цілого. Так, наприклад, у Кавказьких народів жінка може своєю волею припинити кривну ворожнечу. Під час Великої Вітчизняної Війни для підняття патріотичного духу радянського народу широко застосовувався символ саме „Батьківщини-матері” та ін.

В нормальному ж режимі функціонування суспільства лише небагато жінок досягають високого політичного статусу. Частіше за все вони виступають як індикатор політичного статусу чоловіка. У такій ситуації важливу роль відіграють зовнішні дані, вік, стан здоров'я супутниці чоловіка при владі. В деяких культурах особливу увагу приділяють і на кількість жінок політика, що може служити як росту, так і падінню його політичного статусу та репутації залежно від особливостей культури конкретного суспільства.

Таким чином, можна зробити висновок, що навіть у сучасних суспільствах високий політичний статус та зміст виконуваної політичної ролі жінки не є нормальним явищем, а сприймається як певного роду аномалія. Це підтверджується й тим, що високий статус жінки в аномальних середовищах (особливо у кримінальному), в свою чергу, сприймається як норма.

Часто високий соціально-політичний статус жінки пов'язується з його „незаконним” придбанням (родинні зв'язки, сексуальні стосунки), а не з особистими якостями жінки-політика. Тобто, між політичним статусом та особистими надбаннями вводяться опосередкуючі ланки.

Ще одним показником політичного статусу є здоров'я суб'єкту політики.

„Фізичне здоров'я владного тіла розглядається як запорука існуючої в ньому благодійної для суспільства (світу) благодаті. В архаїчних соціумах вождя відсторонювали від влади при пер

ших ознаках хвороби або старечої деградації” [Цит за: 8, с. 294]. Ілюстрацією цього феномену в сучасних суспільствах може бути, наприклад, той факт, що навіть якщо тіло лідера має явні ознаки старіння або недуги, на офіційних зображеннях воно все одно публікується у найбільш привабливому образі.

„Ідеальний образ несумісний з хворобами, характерними для простих смертних. Звідси атмосфера таємничості навколо хвороби Леніна, затушовування художниками паралізованої лівої руки Сталіна, таємниця його хвороби і останніх днів” [23, с. 13]. Часто навіть у демократичних суспільствах стан здоров’я лідера держави відноситься до розділу державних таємниць (наприклад, від громадськості тривалий час приховувалась інформація про стан здоров’я Дж. Кеннеді).

Чоловіча складова статусу та ролі політичного лідера особливо яскраво простежується в його сексуальній іпостасі. Її зміст може варіюватися залежно від типу політичної культури суспільства. Підтвердженням політичної спроможності лідера, таким чином, може бути як його статевий аскетизм, так і міфи про сексуальні подвиги лідера.

Не менш важливим показником статусу та ролі політика є сила, яку він демонструє. За виключенням рідких випадків прямого насильства, політики частіше використовують символічну демонстрацію своєї сили.

При чому для цього використовуються т.зв. „зовнішній” та „внутрішній” силові коди. „Зовнішній” силовий код передбачає демонстрацію сили до зовнішніх по відношенню до політика об’єктів (електорату, політичних опонентів). В якості „зовнішніх” силових кодів можуть виступати вербальні погрози, маркування політичних дій військовими термінами, спортивні змагання та ін.

„Внутрішній” силовий код існує для демонстрації сили всередині „команди” політика. Сам термін „команда”, що найчастіше використовується для позначення найближчих соратників політика, несе в собі асоціації з бойовими спільнотами, націленими на конкурентну боротьбу.

Найбільш характерним показником сили політиків, що використовується для внутрішнього кодування, є організація повсякденних практик та неформального спілкування в команді. До них

відносяться організація партійних застіль, багато елементів яких є показником статусу та ролі політика. Це такі елементи: місце розміщення за столом, черговість проголошення тостів і, найголовніше, вибір та спроможність у вживанні спиртних напоїв.

Слід зазначити, що використання „внутрішнього” коду у „зовнішніх” комунікаціях сприймається як провокація та викриття, а отже і негативно впливає на статус політика. На цьому феномені побудовані війни компромату, які відбуваються, як правило, під час виборчої кампанії.

Одним з найважливіших статусно-рольових маркерів у політиці, поруч із статтю, є *вік*. При чому вік розглядається не як показник фізіологічних процесів, а як категорія соціальна. «Молодість», «зрілість» та «старість» розглядаються з точки зору соціальних характеристик, притаманних кожному з цих періодів.

„В процесі становлення людського суспільства виникла історично перша соціально-політична ієрархія, основана на статевовіковому принципі. Вона проявлялась у різноманітних нормах, що регламентували поведінку старших і молодших вікових груп. Норми перших пов'язувались із високим соціальним престижем, з владними позиціями в соціумі, норми ж других – з підкоренням” [4, с. 351].

Дослідниця О. В. Великанова зазначає, що така організація держави на родовій основі характерна для держав зі слаборозвиненим громадянським суспільством. Такі держави „часто намагаються організувати свій устрій по типу архаїчному – зберегти подібність родової організації із лідером в якості батька або старійшини [23, с. 15].

Додамо, що вікова ієрархія притаманна і політичному життю сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільств. Зокрема, це простежується в таких феноменах: звернення до культу прашурів у програмних та пропагандистських заявах політиків, неформальні аспекти діяльності різного роду політичних об'єднань (партій, команд політиків, колективних органів влади), пов'язані із нав'язуванням молодим представникам організації менш престижної, т.зв. «брудної», рутинної роботи і вибором більш престижної роботи більш зрілими представниками організації.

Слід зазначити, що у владній ієрархії поняття „вік” використовується не стільки в біологічного, скільки в соціальному значенні та включає в себе такі моменти, як структура родинних зв'язків, економічний стан.

Традиційні суспільства характеризуються соціальною структурою, яка базується на віці, де старші здійснюють жорсткий соціальний контроль над молодшими.

„Суспільство не може вижити без власного відтворення, змістом якого є передача старшими соціокультурного досвіду наступним поколінням. Однак, як встановлено, вона може здійснюватися в умовах безпосереднього контакту отримувачів та передавачів традиції тільки за наявності позитивного емоційного клімату (поваги, любові, дружби) між ними [Цит. за: 7, с. 363].

В традиційних суспільствах таке соціально необхідне домінування старших над молодшими здійснюється за допомогою культу пращурів.

„Вважалося, що індивід, помираючи, переходить до статусу пращура, набуваючи тим самим надприродної (магічної) сили. Тому пращури якби мали повний контроль над долею живих нащадків. Їх волю уособлювали старі, підтримуючи з ними контакт за допомогою обрядів...Прокляття (негативна санкція) або благословення (позитивна) з боку старших є ефективним засобом соціального контролю... [7, с. 364].

„Залишки” цього феномену спостерігаємо і в житті сучасних суспільств. Однією з багатьох ілюстрацій може бути, наприклад, інаугураційна промова Дж. Кеннеді. „Промова Кеннеді рясніла патетичними виразами та метафорами, асоціаціями з біблійною мовою та красномовними розмірковуваннями про минуле. Тим самим президент як би ставив себе до одного ряду з великими діячами минулого і намагався викликати у публіки переконання божественності його місії” [20, с. 232].

Соціально-політична система, організована за віковим принципом, існує завдяки системі заборон (табу), за допомогою яких молоде покоління контролювалося старшим. Це, в свою чергу, викликало амбівалентне ставлення до старших у молоді. З одного боку, це повага та підкорення, з іншого, – намагання скоріше зайняти їхні позиції.

При такому стані речей молодь стає зняряддям в руках харизматичних лідерів (які не мають права на владу з точки зору традиції). Тут можна провести паралель із сучасністю. Одним з найважливіших напрямів діяльності багатьох сучасних політичних партій є робота з молоддю. При цьому, як правило, на перших порах проявляються архаїчні риси взаємовідносин старших із молодшими. Їм даються найменш престижні завдання, де не останню роль відіграє фізична сила та витривалість, притаманні молоді.

Однак, статусно-рольова структура сучасних суспільств не співпадає з традиційною моделлю, де старші домінували над молодшими.

„...криза авторитету старших поколінь, викликана НТР, фіксується повсюди. Скрізь молодь тепер запозичує досвід не стільки у старших, скільки у найбільш успішних однолітків, більш того, старше покоління все частіше вчиться у молодих”. [Цит.за: 7, с. 362].

Сучасну політичну культуру українського суспільства можна назвати молодіжною або орієнтованою на молодість з притаманною їй демонстрацією витривалості у галузі фізичного здоров'я (спорт, вживання алкоголю, жінки), „несерйозністю” у поведінці та ін. Але така ситуація несе в собі і негативні для суспільства моменти. Зокрема, руйнуються канали трансляції традиційних цінностей, моделей суспільно прийнятної поведінки. Замість зруйнованих традицій молодіжна субкультура поки що не спроможна продукувати нові, соціально життєздатні традиції та моделі поведінки.

Другу групу символічної репрезентації соціально-політичної ієрархії дає економічна сфера життя суспільства.

Важливу роль у визначенні політичного статусу суб'єкта політики відіграють й економічні фактори. Однак символом високого політичного статусу в цьому випадку будуть не стільки величезні банківські рахунки, скільки їхнє матеріальне втілення у вигляді одягу, їжі, предметів побуту, будинків, автомобілів та ін.

Комунікативна сфера та ін.

Ще одним показником політичного статусу є комунікативні характеристики суб'єкта політики. Сюди, перш за все, входять такі

комунікативні атрибути влади як особистий автотранспорт, телефонний зв'язок, прослуховувальні пристрої, а також швидкість здійснення комунікації. З підвищенням конкурентності політичної сфери можна говорити про те, що статус суб'єкта політики оцінюється вже не стільки доступом до джерел комунікації, скільки швидкістю та ефективністю її здійснення.

„Використання засобів зв'язку та пересування в якості символів влади має означати сприйняття влади, перш за все, як системи комунікацій. При цьому транспортні засоби символізують владу над територією та населенням, а телефонні апарати – переважно контроль над власне політичною спільнотою: устрій та інтеграцію ієрархії самої влади, тобто, спільноти її носіїв як комунікативного середовища” [24, с. 319].

Таким чином, особливості статусно-рольової організації політичного життя будь-якого суспільства, традиційного чи сучасного, мають під собою міцне антропологічне підґрунтя, розкриваючи життєвий світ політики.

Методологічна доцільність та виправданість введення категорії «політичне життя» до аналізу політики зумовлена наступними чинниками:

1. для відображення нелінійності, суперечливості, різноманітності політики та непередбачуваності форм її протікання, пов'язаних із фактором людської активності, потрібні категорії, здатні відобразити ці властивості політики.
2. розробка цієї категорії дозволить вийти за межі держави, інтересів, ідеології та відкриває шлях до використання розумових конструкцій, спроможних відобразити позаінституціональні форми політики, політичної поведінки, різноманітних типів її мотивації, політичної психології, аксіології, культури та ін.
3. необхідність утвердження життєвого світу як альфа і омега політики. В цьому випадку можна буде говорити не про її відірваність від суспільства, насильницький характер, а про кореспондування політики і суспільства.
4. необхідність утвердження підходу до політичного життя не як до експериментальної бази реалізації політичних програм, а як до сфери, яку політика має обслуговувати.

Потреба у структуруванні та впорядкуванні хаотичного плину політичного життя вирішується за допомогою побудови ієрархічної системи політичних статусів та ролей. Політичний статус та роль відображають стан та функції, які виконує суб'єкт в політичній ієрархії.

Для сучасних суспільств з раціональною політичною культурою тою чи іншою мірою притаманні статусно-рольові характеристики традиційних суспільств. Найважливіші з них, статево-вікові фактори, дія яких реалізується в розподілі статусів та ролей відповідно до статі та віку суб'єкта політики. Важливу роль в статусно-рольовій структурі політичної сфери відіграють комунікативні характеристики, а похідну – економічні.

Дія всіх зазначених факторів здійснюється через їхнє символічне кодування, причому володіння тим чи іншим символом дорівнюється до володіння владою, а отже, і високим соціально-політичним статусом. Втрата ж влади супроводжується втратою її символів.

Тобто, сучасні суспільства з раціональною політичною культурою показують, що на рівні повсякденних неформальних практик продовжують відтворюватись з тими чи іншими особливостями моделі соціально-політичного структурування, притаманні традиційним політичним культурам. Основними засобами такого структурування є символічне означення того чи іншого статусу та ролі.

Таким чином, все ще необхідним та вкрай актуальним у вивченні статусно-рольової організації політичного життя залишається такий напрям політичної науки як політична антропология.

Література

1. Баландье Ж. Политическая антропология. Пер. З фр. / О. Хоми. – К.: «Альт прес». 2002. – 252 с.
2. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы. М., 2004.
3. С. В. Бондаренко Политическая идентичность в киберпространстве// http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=790
4. В. В. Бочаров Власть и возраст / В. В. Бочаров. – Антропология власти. Хрестоматия по политической

антропології: В 2 т./Сост. И отв. еор. В. В. Бочаров.Т.1. Власть в антропологическом дискурсе.—СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006. – 491 с. С. 351-359

5. В. В. Бочаров, Истоки власти/ В. В. Бочаров. – Антропология власти. Хрестоматия по политической антропології: В 2 т. / Сост. И отв. ред. В. В. Бочаров.Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе.—СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491с. С. 172-224

6. В. В. Бочаров Политическая антропология/Антропология власти. Хрестоматия по политической антропології: В 2 т. / Сост. И отв. еор. В. В. Бочаров.Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491с.

7. В. В. Бочаров Россия: молодость против старости / В. В. Бочаров. – Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. И отв. еор. В. В. Бочаров.Т.1. Власть в антропологическом дискурсе.– СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491 с. С. 360-376

8. В. В. Бочаров Символы власти или власть символов? / В. В. Бочаров. – Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. И отв. еор. В. В. Бочаров.Т.1. Власть в антропологическом дискурсе.– СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491 с. С . 274-305

9. П. Бублик Политическая идентичность как фактор политической культуры// http://fppr.org.ua/articles/Bub_Identity.htm

10. В. А. Гуторов Об антропологическом измерении политики: «спор древних и новых» и некоторые его итоги на рубеже XX-XXI вв. // Россия и Грузия: диалог и родство культур: сборник материалов симпозиума. Выпуск 1 / Под еор. Парцвания В. В. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. С.75-85

11. А. И. Демидов Категория «политическая жизнь» как инструмент человеческого измерения политики // Полис.

- 2002 – № 3. – с. 156-162// <http://www.politstudies.ru/arch/2002/3/12.htm>
12. Л. Д. Климанська Символічне конструювання політичної ідентичності// http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2005/Klymanska.pdf
13. А. Н. Ковачев Символы власти и их интерпретация в различных культурах // Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. И отв. ред. В. В. Бочаров.
14. Н. В. Короткова Г. Д. Лассуэлл. Методология исследования проблем политики // Политическая наука.– 2000. – № 4. – с. 155-178
15. Крадин Н. Н. Политическая антропология. М.: Логос, 2004. – 272 с.
16. Политическая антропология / Под еор. В. В. Ильина.-М.: Изд-во МГУ, 1995. – 254с.
17. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко. – 2-е вид., доп. І перероб. – К.: Генеза, 2004.– 736с.
18. О. В. Попова Проблемы исследования политической идентичности // Политический анализ: Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ /Под еор. Г. П. Артемова. СПб., Изд-во СПбГУ, 2000.
19. Поцелуев С. П. Символические средства политической идентичности. К анализу постсоветских случаев П. Поцелуев Трансформация идентификационных структур в современной России. М.: Московский общеобразовательный научный фонд, 2001. 106 159
20. С. В. Разворотнева Язык власти, власть языка // Психология и психоанализ власти. Хрестоматия / Редактор–составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1999.
21. В. А. Тишков Новая политическая антропология// Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2т. / Сост. И отв. ред. В. В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе.– СПб.: Изд-
163

во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491 с.

22. С. Хантингтон Столкновение цивилизаций.- М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.

23. Функции образа лидера в массовом сознании / О. В. Великанова // Т. 2 : Психология и психоанализ власти: [Политич. Психология еоріях (еорія.); Социальная психология еоріях; Психология власти; Психоанализ власти] / Д. Я. Райгородский . – Самара : Изд.дом «Бахрах-М», 1999 .

24. Щепанская Т. Б. Символическая репрезентация власти: атрибутика / Т. Б. Щепанская// Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. И отв. ред. В. В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе.– СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491 с.

25. Т. Б. Щепанская Этнография политики как проблема// Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии: В 2т./ Сост. И отв. еор. В. В. Бочаров. Т. 1. Власть в антропологическом дискурсе.– СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2006.– 491 с.

26. Donald V. Kurtz Political anthropology. Power and paradigms. Westview Press.2001.251p.

27. Ted C. Lewellen Political anthropology. An introduction. Third edition. Westport: Praeger publishers. 2003. 262 p.